

раг слоў рэкамендуецца вымаўляць з фрыкатыўным заднеязычным: [ʃ] *господи, бла[ʃ]о* і інш.

Такім чынам, праведзены аналіз ужывання выбухнога [g] у сучаснай беларускай літаратурнай мове не дае магчымасці зрабіць адназначны прагноз аб яго далейшым лёсе. Існуе рэальная магчымасць таго, што гэты гук будзе захаваны ў якасці спецыфічнай фанетычнай прыметы кніжнага стылю, чаму спрыяе сучасная інтэнсіўная распрацоўка стылявой і жанравай дыферэнцыяцыі беларускай мовы. Аднак моцнай з'яўляецца таксама тэндэнцыя да набліжэння літаратурнай мовы да гутарковай, што можа прывесці да выцяснення выбухнога [g] больш пашыраным фрыкатыўным.

¹ Я н к о ў с к і Ф. М. Гістарычная граматыка беларускай мовы. Мн., 1983. С. 113.

² Гл.: Фанетыка слова ў беларускай мове. Мн., 1983. С. 136.

³ Там жа. С. 137.

⁴ В ы г о н н а я Л. Ц. Інтанацыя, націск, арфаэпія. Мн., 1991. С. 205.

Ю.Б. ДАРАФЕЕВА

ХАРАКТАР СІНАНІМІІ І ВАРЫЯНТНАСЦІ ПРЫ ТЭРМІНАЛАГІЧНАЙ НАМІНАЦЫІ ЛІНГВІСТЫЧНЫХ ПАНЯЦЦЯЎ (на матэрыяле беларускай мовазнаўчай літаратуры 20-х гг.).

Неадкладныя патрэбы новай нацыянальнай школы і маладой беларускай навукі ў 20-я гг. нашага стагоддзя стварылі перадумовы для актыўных тэрмінатворчых працэсаў. На працягу кароткага перыяду (прыблізна 10 гадоў) распачалося фарміраванне тэрмінасістэм у розных галінах ведаў, вынікі якога даюць багаты матэрыял для вывучэння асаблівасцяў намінацыі ў мовазнаўстве. Тэрміналагічная намінацыя найперш мае мэтанакіраваны, а таму ў некаторай ступені штучны характар: часцей за ўсё новыя лінгвістычныя адзінкі ствараюцца канкрэтнымі асобамі, вынікі працы якіх праходзяць пэўную апрацаваную (спецыяльна абмяркоўваюцца, ухваляюцца або адвяргаюцца) і або ўводзяцца ў навуковы ўжытак, або застаюцца па-за яго межамі. Усе намінатыўныя тэрмінаадзінкі звычайна замацоўваюцца найперш у пісьмовым выглядзе і часцей за ўсё фарміруюцца на аснове наяўных моўных сродкаў.

Адной з асаблівасцяў намінацыі на пачатку развіцця любой тэрміналогіі з'яўляецца ўзнікненне сінанімічных і варыянтных адзінак для выражэння аднаго зыходнага паняцця. Узнікненне адзінак такога кшталту можа тлумачыцца рознымі прычынамі, асноўнымі з якіх у беларускай лінгвістыцы 20-х гг. можна лічыць адсутнасць вопыту і традыцый у тэрмінатворчасці, пачатковы стан развіцця мовазнаўства на Беларусі і практычную адсутнасць навуковай літаратуры на роднай мове, у сувязі з чым шмат моўных паняццяў і з'яў не мелі акрэсленага азначэння. Такое становішча вымусшала навукоўца або выкарыстоўваць іншамоўны, або прапаноўваць свой варыянт патрэбнага тэрміна. Агульная неўнармаванасць лексічнага складу беларускай мовы таксама не спрыяла адзінству тэрміналогіі ў розных аўтараў.

Лінгвістычныя сінанімія і варыянтнасць праявіліся перш за ўсё ў наяўнасці дзвюх і больш розных па форме тэрмінаадзінак для наймення аднаго і таго ж паняцця. Пры гэтым у працэсе намінацыі часта выкарыстоўваюцца спосабы, сярод якіх можна вылучыць два наступныя:

а) выкарыстанне ўнутраных сродкаў беларускай мовы;

б) запазычанне слоў і іх кампанентаў з іншых моў.

Пры гэтым прасочваецца досыць выразная тэндэнцыя ва ўжыванні гэтых спосабаў. Згодна нашым назіранням, тэрміны, ўтвораныя пры дапамозе ўласных сродкаў беларускай мовы, найчасцей выкарыстоўваліся ў школьных мовазнаўчых падручніках для пачатковай і сярэдняй школы, бо такія тэрміны лёгка ўспрымаюцца дзяцьмі і спрыяюць хуткаму засваенню адпаведных паняццяў. Што датычыць запазычаных тэрмінаў, то яны часцей за ўсё сустракаліся ў навуковых тэкстах, а таксама ў падручніках для тэхнікумаў і ў кнігах для на-

стаўнікаў. (Параўн.: *прыстаўка* – *прэфікс*, *устаўка* – *суфікс*, *выказьнік* – *прэдыкат* і інш.)¹. Часта падобныя тэрмінаадзінкі ўжываліся побач у адным тэксьце, прычым уласны тэрмін, прыведзены ў тэксьце пасля запазычанага, выкарыстоўваўся найчасцей для лягчэйшага ўспрыняцця і разуменьня запазычанага (такое сумеснае ўжыванне сінанімаў сустракалася ў падручніках для настаўнікаў і ў рабочых кнігах²). Адразу зазначым, што на пачатку 20-х гг. існавала тэндэнцыя да выкарыстання ўласнабеларускіх тэрмінаўтварэнняў, таму часам узніклі спробы стварыць сінанімы запазычаных тэрмінаў: *фармаслоўніца*, *гукаўніца* – *морфолёгія*, *фонэтыка*³ і да т.п.

Разам з тым трэба засведчыць наяўнасць досыць вялікай колькасці тоесных па значэнню намінатыўных адзінак і пры выкарыстанні толькі сродкаў беларускай мовы, што тлумачыцца ўжываннем наяўнага слова ў новай тэрміналагічнай функцыі (*дзеянне*, *прымета*, *імя* і г.д.) і стварэннем фармальна новага слова (*чыньнік*, *прыметнік*, *прадметнік* і г.д.)⁴. Але найбольш часта сінанімічныя і варыянтныя адзінкі сустракаліся сярод фармальна ўтвораных тэрмінаў, унутры якіх вылучаюцца два іх асноўныя тыпы:

1) Словаўтваральныя варыянты, якія складаюцца пры дапамозе розных афіксаў з аднакаранёвых намінатыўных адзінак (найчасцей суфіксаў). Падобныя варыянты сустракаліся не вельмі часта і ўзніклі пераважна на самым пачатку 20-х гг., калі тэрмінатворчыя традыцыі толькі пачыналі выпрацоўвацца і агульных прынцыпаў выкарыстання афіксаў пры тэрмінаўтварэнні не было. Апроч таго, не існавала зафіксаваных норм ужывання афіксаў і ў агульналітаратурнай мове. Найбольш часта фіксуюцца такія афіксальныя варыянты, як "суфікс – суфікс" (параўн.: *займак* – *займеньнік*, *працяжка* – *працяжнік*, *часціца* – *частка*⁵ і г.д.) і "суфікс – нулявы афікс" (параўн.: *прыменьнік* – *прыйма*, *злучнік* – *злуч*, *клічнік* – *кліч*⁶ і г.д.). Значна радзейшымі былі варыянты "суфікс – прэфікс" (тыпу *казанне* – *сказ*)⁷, і "прэфікс – прэфікс" (тыпу *сказьнік* – *выказьнік*)⁸.

2) Сінанімічныя адзінкі, якія ўтвораны ад розных каранёў, прычым часта з дапамогай адных і тых жа афіксаў, што складае самую вялікую групу тоесных па зместу найменняў у лінгвістыцы 20-х гг. Узнікненне такіх сінанімаў у большасці выпадкаў тлумачыцца тым, што пры намінацыі паняцця аўтары выходзілі з розных яго прымет або ўласцівасцяў. Напрыклад, фармулёўка "зьменная частка мовы, што азначае імя або назоў прадмету"⁹, магла матываваць тэрміны "*прадметнік*" і "*назоўнік*", у залежнасці ад таго, якую прымету аўтар лічыў вызначальнай. Прычынай узнікнення падобных найменняў магло стаць і выкарыстанне сінанімічных назваў прыметы ў азначэннях ("слова, што абазначае імяны..."¹⁰ і "словы, што звычайна абазначаюць назовы..."¹¹ адпаведна далі тэрміны "*іменьнік*" і "*назоўнік*"). Свой уплыў аказвалі таксама дыялектныя лексічныя адрозненні, паколькі часам падручнік быў напісаны на родным дыялекце аўтара: *дзеяслоў* – *чыньнік*, *коска* – *закавыка*, *гук* – *зык*¹² і г.д. Пэўную ролю ва ўзнікненні памянёных слоў адыграла выкарыстанне тэрміналагічных адзінак, калькаваных з іншых моў, найперш з рускай: *імя назоўнае*, *імя прадметнае*, *прадлог*, *скобка*¹³, гэтаксама як ўжыванне скарачаных форм тэрміна побач з поўнымі (*назоўнік іменны* – *іменнік*, *клічны знак* – *клічнік*, *імя лічэбнае* – *лічэбнік*¹⁴ і г.д.) і парадыгматычных рознааб'ёмных намінатыўных адзінак (найчасцей сустракаецца выкарыстанне гіпероніма замест гіпоніма: *назоўнік* – *назоўнік іменны*)¹⁵.

Немалое значэнне мела тое, што тэрміны ствараліся рознымі людзьмі, якія часта працавалі паасобку. Нават калі распачалася выпрацоўка адзінай сістэмы тэрмінаў і пачалі з'яўляцца першыя афіцыйна зацверджаныя падборкі, разыходжанні ў тэрміналогіі школьных падручнікаў па розных прычынах заставаліся.

Варыянтныя і сінанімічныя тэрміналагічныя адзінкі, утвораныя пры дапамозе ўнутрымойных сродкаў намінацыі, пачалі выкараняцца ўжо напрыканцы 20-х гг. У выніку тэрміналагічнага адбору заставалася адна намінацыя: *часціца* – *дапаможнік* => *часціца*, *чысло* – *лічэбнік* => *лічэбнік*, *займа* – *займак* – *займеньнік* => *займеньнік* і г.д. Але некаторыя такія адзінкі (у асноўным гэта датычыць тэр-

міналагічных словаўтваральных варыянтаў) захаваліся ў падручніках па беларускай мове і да нашага часу: *аднакарэнныя словы – аднакаранёвыя словы* і інш.

Сярод сінанімічных найменняў, адным з якіх з’яўляецца запазычанне, у пэўных выпадках захавалася менавіта запазычаная адзінка: *пэрыод – кругасказ => перыяд, суфікс – устаўка => суфікс*. Сустракаюцца таксама і адваротныя выпадкі: *пункт – кропка => кропка, вінавальны склон – берны склон => вінавальны склон* і г.д. Але адзначым, што пэўныя сінанімічныя адзінкі працягваюць выкарыстоўвацца ў школьных падручніках побач, прычым перавага ва ўжытку аддаецца ўласнабеларускаму тэрміну: *прыстаўка – прэфікс, выказнік – прэдыкат* і г.д. Такая тэндэнцыя сінанімічных намінацый захоўваецца і ў сучаснай беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі.

¹ Гл.: Лёсік Я. Граматыка беларускае мовы. Морфолёгія. Менск, 1927. С.6; Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1929. С.44,46; Лёсік Я. Сынтакс беларускае мовы. Менск, 1924. С.35.

² Гл.: Лёсік Я. Граматыка беларускае мовы. Морфолёгія. С.6 і інш.; Багдановіч А. Беларуская мова. Падручнік для тэхнікумаў і самаадукацыі. Менск, 1927. С.88,90 і інш.

³ Гл.: Лёсік Я. Сынтакс беларускае мовы. С.9.

⁴ Гл.: Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1918. С.12, 24; Раёвская В. *Gramatyka bielaruskaj mowy*. Wilnia, 1918. С.5, 28; Лёсік Я. Практычная граматыка. Часьць 1. Менск, 1922. С.45; Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ, Вільня, 1929. С.12.

⁵ Гл.: Luckiewicz A. i Stankiewicz J. *Bielski prawapis*. Wilnia, 1918. С.26,28; Раёвская В. Знач. выданне. С. 24; Лёсік Я. Школьная граматыка беларускае мовы. 1926. С.26,86.

⁶ Гл.: Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ, 1918. С.41,42,43; Лёсік Я. Школьная граматыка беларускае мовы. С.60; Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ, 1929. С.36.

⁷ Гл.: Станкевіч Я. Беларуская правалісь з практыкаваньнямі. Вільня, 1921. С.3 і інш.

⁸ Гл.: Лёсік Я. Практычная граматыка. Часьць 2. Менск, 1924. С.8 і інш.

⁹ Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ, 1929. С.12.

¹⁰ Лёсік Я. Школьная граматыка беларускае мовы. С.57.

¹¹ Лёсік Я. Граматыка беларускае мовы. Морфолёгія. 1927. С.59.

¹² Раёвская В. Знач. выданне. С.5; Luckiewicz A. i Stankiewicz J. Знач. выданне. С.3,26.

¹³ Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ, 1918. С.62; Лёсік Я. Практычная граматыка. Часьць 2, 1922. С.56; Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ, 1929. С.12,33.

¹⁴ Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ, 1929. С.20; Лёсік Я. Школьная граматыка беларускае мовы. С.86.

¹⁵ Лёсік Я. Школьная граматыка беларускае мовы. С.86; Багдановіч А. Знач. выданне. С.106.

Г.Я. АКСЯНЧУК

ЧАЛАВЕЧАЯ ДУША Ў ЛЮСТЭРКУ РУСКАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ

Пытанне аб тым, што ўключае паняцце “чалавечая душа”, у гісторыі філасофіі, тэалогіі, лінгвістыцы, культуралогіі, эзатэрызме ўзнікае пастаянна. Яшчэ мысліцелі антычнасці ўгадвалі наяўнасць рэальнасці, населенай нябачнымі сіламі. Гарманічная аналогія, якая аб’ядноўвае свет і чалавека, макракосм і мікракосм, дазволіла гэтым мысліцелям адрозніваць у чалавеку тры ўзроўні існавання: цела, душу і дух (дзе “дух” — паняцце, якое дае не асобнае, як два першыя, а ўсяленскі пачатак, які змыкаецца з вышэйшым станам быцця).

Дадзены артыкул не ставіць сваёй задачай вызначыць, што ёсць душа, ці якім-небудзь чынам удакладніць гэтае паняцце. Мэта нашай працы — гэта імкненне паглядзець, як прадстаўлена ў звычайным усведамленні і мове слова “душа”, паспрабаваць прааналізаваць фразеалагізмы з кампанентам “душа” з пункту гледжання іх міфалагічнай вобразнасці.

Носьбіт рускай мовы выкарыстоўвае фразеалагізмы з кампанентам “душа” даволі шырока. Слоўнікі, якія існуюць зараз, уключаюць больш за 90 адзінак (“Фразеологический словарь русского языка”, “Толковый словарь живого великорусского языка” В.И. Даля, “Фразеологический словарь современного русского языка”, “Словарь-справочник по русской фразеологии”). Прывядзем слоўнікавае значэнне слова “душа”, каб затым паспрабаваць высветліць яго магчымую